

КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ОКЦИДЕНТАЛІЗМУ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. У статті розглянуто концепцію українського окциденталізму в літературознавчому дискурсі, зокрема досліджено діаспорний спектр.

Опрацьовано теоретичні засади формування та функціонування Окциденту в умовах сучасних євроінтеграційних процесів у культурі.

Ключові слова: окциденталізм, традиція, культура, західна ідентичність, українська література, Улас Самчук.

Важливим чинником «модернізації» української літератури є окцидентальна ідея, яка сприяє перетворенню та модифікації свідомості читача і творця в напрямку західної культури. Вищеназвана проблема не нова, проте не достатньо досліджена, вона вимагає додаткової інтерпретації та реінтерпретації. *«Багатоміковим приреченням української культури було вагання поміж Заходом і Сходом, Окцидентом і Орієнтом, поміж Європою і Азією. У двадцятому сторіччі, коли українська ідея пережила виразне піднесення, дилема її геокультурної орієнтації сприймалася особливо загострено та драматично, особливо в періоди коротких спалахів поміж тривалими утисками та стагнацією»* [12, с. 274], – констатує український літературознавець Я. Поліщук. На його думку, такий феномен має політичну передумову, що яскраво окреслюється в добу революцій, бунтів та інших соціальних потрясінь.

У сучасному українському літературознавстві ці питання стали предметом інтересів таких науковців, як Т. Гундорової, С. Павличко, О. Забужко, Я. Поліщука, І. Руснак, Р. Мовчан, О. Багана, П. Іванишина, П. Кралока та багатьох інших.

Орієнтація української літератури на західний простір уперше простежується у творчому доробку П. Куліша, І. Франка, О. Маковея, а також Лесі Українки, С. Черкасенка, В. Винниченка, М. Євшана й багатьох інших письменників доби модерну, які намагалися сформувати європейський канон, відмовившись від рустикального сприйняття світу. Концептуально цю теорію світобачення почали розвивати в першій половині ХХ століття, коли розпочався процес пошуку духовної української еліти, чогось нового, цивілізованого в мистецтві. Такими представниками були М. Зеров, М. Хвильовий, футуристи Гео Шкрупій, М. Семенко та інші.

Дефініція «західництво» виникла задовго до здобуття Україною своєї незалежності. Ця риторика прийшла в українську полеміку (філософію, літературу) у другій половині ХІХ ст., коли слов'янофіли та західники почали боротися за цивілізаційну модель світогляду жителів на той час Російської імперії, до якої входила й сучасна Україна. Прихильниками слов'янолюбства були К. Аксаков, О. Хом'яков, Ю. Самарін, Ф. До-

стоєвський та інші. До західників зараховано М. Станкевича, О. Герцена, І. Вернадського, П. Павлова і т. д. Професор І. Гребцова зазначає, що євроінтегратори орієнтувалися на європейську модель держави; *«скасування кріпацтва й вступ на шлях буржуазного парламентаризму західники пов'язували виключно з реформами, які царський уряд повинен був провести «з гори»* [3]. За великим рахунком як західники, так і слов'янофіли визнавали гегемонію Москви й не бажали незалежності розвитку окремих культур. Філософ І. Лосєв у своїй публіцистиці говорить про те, що Європу для росіян їх влада сьогодні також трактує як незручну соціокультурну модель, що несе загрозу.

Протягом радянської доби соціалреалістичні тенденції в мистецтві не дозволяли дослідити спадок попередників-модерністів і запропонувати нове бачення європеїзму як такого. Перші розвідки почали виникати лише у другій половині 90-х рр. ХХ сторіччя, а більш ґрунтовні дослідження – у 2000-х рр.

У 2008 році виходить збірник «Європейська меланхолія. Дискурс українського окциденталізму» за ред. Т. Гундорової, у якому досліджуються різні аспекти «окциденталізму», «західництва» та «європеїзму» в українській літературі під кутом зору меланхолії – особливого типу дискурсу, спрямованого на компенсацію ідеальної втрати та подолання розщепленої ідентичності. Розглядаються «римський комплекс» українського окциденталізму від романтизму до модернізму, європеїзм в аспектах імперського та колоніального дискурсів, досліджуються постмодерні та постколоніальні варіанти описування ідентичності у творчості Ю. Андруховича, О. Забужко, Ю. Тарнавського, С. Жадана, аналізується рецепція європейської ідентичності в діалогічному зв'язку з формулюванням національної і літературної традицій.

У монографії «ПроЯвлення слова» (2009), яка є доповненим перевиданням праці 1997 р. «ПроЯвлення Слова. Дискурс раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація», Т. Гундорова досліджує окцидентальний вплив, але конкретизуючи його в дихотомії європеїзм/модернізм. *«У період модернізму орієнтацію на «європейську*

науку», «європейську літературу», «європейські ідеї» проголошено умовою творення модерної нації, а саму Європу приймають певним «типом культурного фактора в історичному процесі» [4, с. 61], – зазначає дослідниця. Ця філософсько-культурна парадигма, немов маятник, починає розхитувати фундамент імперських та тоталітарних режимів у всьому світі, сприяючи пошуку втраченої Європи.

У 2009 р. світ побачила праця професора В. Матвіїшина «Український літературний європеїзм», де автор досліджує взаємозв'язки української літератури з літературами інших народів і пропонує термін «європеїзм». «У дослідженні місця української літератури у світовому контексті важливі не вишукування ремінісценцій – відгомону з тих чи інших національних літератур у творах українських письменників, не з'ясування впливу письменства різних явищ зарубіжних літератур, а передусім пізнання складного процесу взаємодії самотутніх національних літературних систем, в якій українська література відіграла важливу роль» [10, с. 3]. Науковець наводить приклад дифузії, починаючи з часів Київської Русі, закінчуючи кінцем ХІХ століття. Для нього важливе розуміння спільного коріння єдиної літературної європейської родини, з якої згодом і сформувалися національні ідентичності.

Інтенсифікація вивчення проблеми окциденталізму в сучасному літературознавстві зумовила тему нашого дослідження, яка полягає в аналізі літературознавчої дискурсивної практики українського окциденталізму у вітчизняному науковому вимірі, передусім у середині ХХ ст. у працях науковців та літераторів української діаспори.

Монолітною студією в цьому напрямку стала габілітаційна праця професора В. Яніва «Психологічні основи окциденталізму», видана 1946 року в Українському вільному університеті. Повоєнний період був характерний тим, що потужна українська діаспора, яка складалася в основному з інтелігенції, почала ґрунтовно досліджувати витoki українського мистецтва, зокрема літератури, проводити паралелі з європейськими джерелами, почав формуватися послідовний антропологічний дискурс української людини та її ролі в західному світі. Як зазначає доктор філософських наук П. Кралюк, «мислитель намагався розглядати проблему духовності української людини в європейському контексті, підкреслюючи окцидентальний, тобто західноєвропейський, характер української культури. Європейську, а отже й українську людину, з точки зору В. Яніва, характеризує динамізм, який наражає її на постійний ризик і змушує шукати відповідь на питання «Який сенс має наше життя?» Це питання веде до утвердження в абсолютну цінність, набуваючи трансцендентного виміру» [8, с. 87]. До західного способу організації соціокультурного життя України можна зарахувати: динамізм, індивідуалізм та вольові

поривання. Активність та динамічність європейського світу породила відповідального за свою долю індивіда, який протиставляється деспотії, виборює власну свободу та оформляє її у правових рамках, враховуючи права кожної людини на власний шлях. Аналізуючи український варіант окциденталізму, В. Янів не заперечує значення межового розташування України, східних ментальних впливів: загостреної чуттєвості, бажання спокою, що пояснює толерантність, пасивізм, який однак не скотився до байдужості загалу.

В. Янів у розділі «Проблема заходу в науці й у житті» стверджує, що поняття Заходу раніше хибно розумілося лише як географічний орієнтир, упускався сенс поняття «західна людина», через що часто виникали непорозуміння. «Дотеперішнє свобідне оперування гомонімним терміном і довільна інтерпретація змісту поняття є саме наслідком того, що проблема Заходу являє межову проблему загальної історії, соціології, історії й філософської культури, національної психології чи філософської антропології, теорії політики, педагогіки й ін., ба що навіть стоїть вона на пограниччі публіцистики» [14, с. 2]. З цього виходить, що міждисциплінарний характер окциденталізму ускладнює дослідження не лише предмету, а й об'єкту вивчення, спонукає до застосування комплексної методології. Ментальність європейця, за словами В. Яніва, можна зрозуміти лише осягнувши його духовний світ, дослідивши культурний код нації, вивчивши соціально-політичні передумови формування його народу. Значний акцент поставлено на інтелекті, як рушії розвитку українства, схильності до ведення бізнесу, традиціоналізмі, волелюбності та впертості.

Окрему важливу роль В. Янів відводив і темі релігії. О. Яблонська зазначає, що «межовість українського буття, тісний зв'язок українців з природою, специфіка українського мистецтва й літератури зокрема, інституція церкви, – всі ці чинники дослідник розглядає як джерела української духовності» [13, с. 114]. Духовність в автора асоціюється з догматизмом, яка є основою релігійності та підставою існування нації. Коли догма хитається, виникає ризик зникнення народності, адже без принципів і волі до існування вона приречена. Посилаючись на Ортегу та Гасетта, В. Янів норми, засади, догми вважає основою культури, він засуджує ліберальність. На його думку, «правдива культура мусить бути теж нетолерантна. Культура в повному розквіті не переносить літєлості релігійності» [14, с. 72]. Християнство за походженням хоча й не європейська релігія, але вона поглинула язичницькі вірування європейців, тим самим об'єднавши і зміцнивши Європу. Росія натомість по суті зберегла політеїзм, який полягає у двоподілі влади між добром і злом. Україна, своєю чергою, більш ментально схильна до європейської релігійності, де джерелом

влади вважався не страх перед злом, а віра у всемогутність добра.

Не менш важливу роль В. Янів приділяє інтелекту та родинним стосункам. У його розумінні, «воля до влади вимагає до свого проявлення двох компонент: вольової й розумової» [14, с. 114]. Влада розглядається, як можливість існування, а не джерело збагачення чи інструмент тиранії над слабшим. Загалом, то іманентність інтелектуалізму для європейської духовності червоною ниткою проходить крізь усі наукові праці В. Яніва. Інтелектуалізм поруч із волонтаризмом є складовими елементами європеїзму, вони енергетично живлять український народ, не дають йому зникнути.

На відміну від етнопсихологічного напрямку В. Яніва, Д. Донцов випрацював і розпропагував такі культурологічні програмні концепти, які суттєво вплинули на естетичне мислення українців, – традиціоналізм, окциденталізм, волонтаризм. Український літературознавець О. Баган, досліджуючи спадок «вісниківців», зазначає: «У цьому плані стратегічною була стаття Д. Донцова «Дух американізму» (ЛНВ. – Кн. 4. – 1929), яка стверджувала кончу потребу для нового українського націоналізму постулатів експансивності, войовничості, підприємливості і продовжувала його окциденталістську теорію з книги «Підстави нашої політики» (1921)» [1]. Український націоналізм та західні тенденції, в розумінні Д. Донцова, були нерозривно пов'язані між собою, позаяк, критикуючи соціалізм і лібералізм, науковець акцентував на антропологічній важливості формування будь-якої нації, незамінності й неповторності людини, як елемента, що формує державу, що, власне, й заперечувала панівна комуністична ідеологія того часу.

Надважливу місію у пропагуванні окцидентального концепту в другій половині ХХ століття відіграв Мистецький український рух (МУР) на чолі з письменником Уласом Самчуком. Організація заснована 1945 р. в м. Фюрт, Німеччина. Дослідниця Н. Лисенко-Ковальова пише: «Під час створення МУРу і осмислення шляхів розвитку української еміграційної літератури і традиціоналістами, і модерністами вирішувалися такі головні проблеми: входження української літератури у європейський та світовий літературний простір (концепція «великої літератури» передбачала орієнтацію на європейську класику, модерністська концепція на найновіші філософські та естетичні пошуки)» [9].

Голова МУРу Улас Самчук написав багато всевітньовідомих творів, зокрема трилогію «Волинь» і «Марія», проте найоптимальніше ідеї українського окциденталізму виражені в його мемуаристиці, щоденниках, публіцистичних творах.

Український учений-літературознавець Г. Костюк, аналізуючи трилогію «Волинь», вказує на інтенції її героя Володьки, який «вирушає на Захід з єдиною метою: освоїти глибоко західню ци-

вілізацію, її науку, культуру, мистецтво і, повернувшись, віддати це для добра українського народу» [7]. Тим самим письменник репрезентує власне покоління 20-30-х рр. ХХ століття, що розпочинає логічну боротьбу за власну державність, орієнтуючись на досягнення Заходу.

Умовно можемо поділити творчість Уласа Самчука на два періоди: до та після еміграції. Живучи в Україні, письменник акцентував увагу на питаннях державотворення, опору тоталітарній системі, соціальним взаємовідносинам в українській родині тощо. Доба вигнання знакова тим, що письменник осмислює роль і місце українця та України у великій європейській сім'ї, згодом його погляд переноситься ще далі – до Канади, де він згодом і проведе решту свого життя. Для нашого дослідження більш суттєвим є другий етап творчості, під час якого написані трилогія «Ост», «На твердій землі», «Слідами піонерів», «Планета Ді-Пі» і т.д., де відображено перипетії адаптації людини, вирваної з рідної землі через війну, ідеологічні переслідування, екзистенціальне несприйняття тієї реальності, що сформувалася в системі СРСР.

Улас Самчук у статті «Європа й ми» пише: «Європейська духовність зо всіма її проявами культури, цивілізації та світоглядних рухів у певний період історії скупчується в одну активну, ударну воюючу силу, і та сила репрезентує основний зміст і сенс поняття Європа. І тепер якраз до цього поняття висловлюємо наше, українське застосування, якраз це для нас, коли ходить про перспективу майбутнього» [5, с. 51]. Для письменника очевидно, що лише боротьба за власне існування дозволить нації зміцнити свої позиції та інтегруватися в Європу, адже саме так виглядають країни, що домінують. Демократичний устрій життя – це єдиний можливий шлях розвитку для України, якщо вона хоче стати успішною. Далі У. Самчук засуджує польську та радянську колоніальну політику в питанні міжнародних відносин сусідніх держав. На його думку, «таке, а не інше відношення має в'язати нас з Європою. Таке, а не інше ділове наставлення» [5, с. 54]. Позаяк інший контекст взаємовідносин може шкідливо відобразитися на політико-культурному розвитку європейсько-українських зв'язків.

У МУРі поєдналися різні світоглядні парадигми. Крім Уласа Самчука, видатною постаттю був Ігор Костецький. У своїй творчості він намагався побачити Україну в серці ментальної Європи, а не на узбіччі азійської імперії. Юрій Шевельов, своєю чергою, міркуючи над європейським субстратом для України, важливу опцію відводить релігії та просвіті. У праці «На берегах хронічки поточних подій» автор дорогу на Захід бачить крізь призму свободи. Він засуджує «візантійський штиб мислення», експансивну зажерливість імперій.

Євген Маланюк, «Імператор залізних строф», у своїй творчості виплекав дещо інше бачення євро-

пейзму. Геополітична орієнтація України стала родовим прокляттям «степової Еллади». Т. Гундорова зазначає, що «в концепції Маланюка відлунює шпенгерівське протиставлення «грецької душі» і «римського інтелекту», а Греція і Рим опонують як гештальти «культури» та «цивілізації». Лише останнім часом культурологи й філософи стали широко дискутувати на рахунок єдиної грецько-римської моделі європейської культурної традиції, відкриваючи в ній різні, навіть взаємовиключні онтологічні перспективи. Ця обставина дає нові імпульси для аналізу українського окциденталізму» [11, с. 180]. Конструювання українського окциденту у свідомості Євгена Маланюка відбувалося кризь призму приреченості України палахкотіти між двох огнів – Європи та Азії, але так і не спромігшись вирватися з порочного кола.

Члени Мистецького українського руху розходилися в багатьох моментах: бути аполітичними чи, навпаки, зайняти чітку позицію, визнати гегемонію читача чи нівелювати його суб'єктивність, опиратися на «своє» чи черпати з «чужого» і т. д. Г. Грабович у дослідженні «У пошуках великої літератури» розмірковує над тим, що діаспорна література й література українська – це дві гілки одного дерева. Процеси, які там відбуваються, нерозривно пов'язані, вони перегукуються і протиставляються одне одному. «Із перспективи часу літературний процес перших років повосної еміграції може служити локалізованим, але вельми повчальним експериментом. Він показує, наприклад, що безсумнівно цінний і правомірний ідеал «Європи» легко перетворюється у пусту

риторику або стерильну фетишизацію, коли немає знання про цю саму Європу, або ще важливіше – спільних з нею культурного коду, мови» [2, с. 52]. Саме ця теза і є лейтмотивом усієї діаспорної літератури з її недоліками та контраргументами. Пізнати Європу, зрозуміти її сенс, стати її елементом – ось мета, яку ставили перед собою представники МУРу.

Таким чином, проєвропейська орієнтація України на західну ідентичність не є чимось новим чи міфологізованим. Для української культури характерний психологічний опір до азійського дискурсу, це виявляється насамперед у літературі. Перші спроби окреслити український окциденталізм були здійснені наприкінці ХІХ – першій половині ХХ сторіч. Ґрунтовно ж цю тему почали досліджувати вже за часів незалежності такі науковці, як С. Павличко, Т. Гундорова, О. Забужко і т. д. Орієнтація на Захід в українській етнопсихології зосереджена в культурі, політичних орієнтирах, релігійних міркуваннях тощо. Важливу роль у домінуванні Окциденту над Орієнтом у літературному процесі відіграв Мистецький український рух, зокрема Улас Самчук.

Наступні розвідки в цьому напрямку варто проводити, досліджуючи українську літературу постдвохтисячних років. Перші кроки в цьому напрямку зробили дослідники В. Агеєва, О. Ставнича та ін. Отже, цілісний аналіз наукового і художнього дискурсу окциденталізму є однією з актуальних тем сучасного українського літературознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баган О. Р. Дмитро Донцов, вісниківство, націоналізм: питання спадщини і спадковості [Електронний ресурс] / Олег Романович Баган // Ятрань. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.yatran.com.ua/articles/812.html???history=0&pfid=1&sample=112&ref=2>.
2. Грабович Г. У пошуках великої літератури / Григорій Грабович. – К.: Інститут української археографії АН України, 1993. – 55 с.
3. Гребцова І. С. ЗАХІДНИКИ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Zakhidnyky.
4. Гундорова Т. І. Проявлення слова / Тамара Іванівна Гундорова. – Київ: Критика, 2009. – 441 с.
5. Документ доби. Публіцистика Уласа Самчука 1941-1943 років / упор. А. Жив'юк. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. – 454 с.
6. Європейська меланхолія. Дискурс українського окциденталізму / За ред. Т. І. Гундорової. – К.: ВД «Стилос», 2008. – 160 с.
7. Костюк Г. Образотворець «времени лютого» / Григорій Костюк. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrlit.net/article/1272.html>.
8. Кралюк П. М. Роль діаспори в розвитку української філософської традиції в ХХ ст. / П. М. Кралюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 79-88.
9. Лисенко-Ковальова Н. В. Мистецький український рух: модернізація літературної традиції і модернізм: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Лисенко-Ковальова Наталія Василівна. – Київ, 2006. – 19 с.
10. Матвіїшин В. Г. Український літературний європейзм / Володимир Григорович Матвіїшин. – Київ: Видавничий центр «Академія», 2009. – 264 с.

11. Обрії особистості. Книга на пошану Івана Дзюби. – К.: Дух і літера, 2011. – 480 с.
12. Поліщук Я. О. Василь Стус і український окциденталізм / Я. О. Поліщук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологічна». – 2011. – Вип. 21. – С. 273-285.
13. Яблонська О. В. Дослідження з української етнопсихології Володимира Яніва / О. В. Яблонська // Психологічні перспективи: наук. журн. / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2006. – Вип. 8. – С. 113-117.
14. Янів В. М. Психологічні основи окциденталізму / Володимир Михайло Янів. – Мюнхен, 1996. – 204 с. – (Габілітації; кн. 1).

Oleksandr Podvyshennyi

The concept of ukrainian occidentalism in the domestic literature report discussion

Summary. The article deals with the concept of Ukrainian Occidentalism in literary discourse; in particular, was investigated the diaspora spectrum.

Theoretical principles of the formation and functioning of the Occident in the conditions of modern European integration processes in culture have been worked out.

Key words: Occidentalism, tradition, culture, western identity, Ukrainian literature, Ulas Samchuk.

Одержано 10.03.2018 р.

© Подвишенний О., 2018